

ACTA HUMANA • 2014/1. 75–89.

A Molotov–Ribbentrop-paktum szerepe a holokausztban

GEREBEN ÁGNES

Based on classified contemporary documents and reminiscences this paper summarizes the consequences of the pact concluded between the two mass-murdering dictators of the twentieth century and shares the little-known tragedy of the Jews in Poland, the Baltics and the Soviet Union, who constituted ninety percent of all holocaust victims. It gives a historical account of the mission of Wiktor Alter and Henryk Ehrlich, and of the fate of the members of the Jewish Anti-Fascist Committee. The paper also provides data on the collaboration of the population in the countries concerned in the atrocities.

A második világháború után, majd a ma már számos fontos részletében vitatott nürnbergi per nyomán kialakult, lényegükből fakadóan ellenőrizhetetlen adatok szerint hatmillió ember esett a náci népirtás áldozatául. Köztük mintegy hatszázezer magyar zsidó, akiket a koncentrációs táborok gázkamráiba hajszoltak, halálra gyötörték a megszállt országok területén végeztetett munkaszolgálatlalt, agyonverték az erőltetett meneteket kísérő katonák, vagy belelőttek a Dunába.

Ebben az írásban elsősorban az áldozatok kilenctized részéhez tartozó lengyel-országi, baltikumi és szovjetunióbeli zsidóknak szeretnék emléket állítani. Némileg eltérve a megszokott időhatároktól: eredeti dokumentumok és emlékezések felhasználásával azt próbálom bemutatni, milyen szerepe volt a holokausztban a mohó területi terjeszkedés érdekében népeken és országokon átgázoló diktátorok, Joszif Sztálin és Adolf Hitler megállapodásának. Figyelembe véve, hogy magában Németországban a nácik „a német vér és a német becsület védelméért”, továbbá az „állampolgársági törvény” címen az 1935. szeptember 15-én elfogadott és már másnap közzétett nürnbergi törvényekkel, majd azok alkalmazásával 1938-ra teljesen elkülönítették, társadalmi, anyagi, szellemi befolyásuktól megfosztották, lélektanilag is gúzsba kötötték az ottani zsidóságot, és Németországban rövid idő alatt lényegében valamennyi társadalmi réteget áthatotta a nacionalizmussal elegy antiszemitizmus. Ennek nyomán lassan a kontinens középső és keleti részén is egyre szélesebb körben teret nyert az az ideológiai-politikai program, amelyet Hitler célként fogalmazott meg: azt akarta

elérni, hogy az általa megteremtett Európában zsidót csak csontvázként lehessen látni az archeológiai múzeumokban.¹

„A hitleri ideológiát lehet elfogadni vagy elutasítani”

Az 1939. augusztus 23-án Moszkvában a külügyek két irányítója által aláírt Molotov–Ribbentrop-paktum értelmében végrehajtott határmódosítás nyomán még 1939-ben tizenegy és fél millió új alattvalója lett a Szovjetuniónak. Köztük 1 109 000, az 1940 júliusáig csatolt területeken pedig – tehát a három balti államban, Kelet-Lengyelországban, Besszarábiában és Bukovinában – összesen kétmillió volt a zsidó.² Huszonkét hónappal később, a Barbarossa-terv elindításakor, vagyis a Szovjetunió lerohanásakor paradox módon sokan nem értették meg közülük, hogy milyen sorsot szán nekik a náci Németország vezetése. Ekkor ugyanis a Szovjetunióban már közel két esztendeje említést sem lehetett tenni a Joszif Sztálin stratégiai szövetségesévé vált Adolf Hitler zsidóellenes politikájáról. A mozik, színházak műsoráról a szó szoros értelmében már a paktum másnapján eltűntek az antifasiszta művek, a könyvtárakból a német kommunisták oroszra fordított Hitler-ellenes írásai. 1939 őszén négyszáz, németellenesnek minősített könyvet, filmet és színdarabot tiltottak be a Szovjetunióban.³ A „Bolszoban”, a moszkvai Nagy Színházban hirtelen műsorra tűztek egy Wagner-operát, Szergej Eizenstein rendezésében. A sajtó terminológiájában a „fasiszta” szót mindenütt felváltotta „az angol és francia kapitalisták” kifejezés: ők lettek a háborús uszítás letéteményesei.

Az ideológiai fordulat hihetetlenül gyorsan normává vált. A szovjet cenzúrahivataloknak az 1939. évről szóló összesített jelentése már leplezetlen cinizmussal ismertette, hogyan zajlott le a külföldről érkező könyveknek a náci Németország szempontjai szerinti szovjet vámellenőrzése ebben az időszakban.⁴ Számos német antifasiszta író népszerű regényei, a kommunista Ernst Thälmann válogatott írásai mellett betiltották például egy Kornjev nevű szerző még 1933-ban megjelent, A Harmadik Birodalom vezetői című könyvét, mert az „túlságosan élesen szól a német fasizmus álszentségéről és az ingatag alapról, amelyre a fasizmus építkezik. A jelenlegi körülmények között a könyv itt leírt tartalma nem felel meg külpolitikánknak”.⁵

1 A két diktátor személyes zsidógyűlölete nem tartozik a tárgyhoz, ám meg kell említeni, amit Nyikolaj Bulganyin egykori politikai bizottsági tag, Joszif Sztálin egyik legközelebbi munkatársa, az 1970-es években a szovjetunióbeli zsidóperek egyik áldozata fiának a zsidó nacionalizmus vádjával a szovjet légereket megjáró Jakov Etingerrel folytatott beszélgetésében a diktátor „zsigeri és politikai antiszemitizmusáról” mondott. Etinger, Jakov: *Eto nyevozmoszno zabity*. Moszkva, 2001. 103–104. Sztálin zsidóellenességének kronológiájáról és okairól, részben a Jakov Etingerrel folytatott beszélgetések alapján magam is írtam „Engedd el népemet!” A zsidók a háború utáni Szovjetunióban című könyvemben, Budapest, 2003, 27–30.

2 Siekierski, Maciej: The Jews in Soviet-Occupied Eastern Poland at the End of 1939: Numbers and Distribution. In Davies, Norman–Polonsky, Antony (szerk.): *Jews in Eastern Poland and USSR, 1939*. London, 1991. 110–115.

3 Kosztircsenko, Gennagyij: *Tajnaja polityika Sztalina: vlaszty i antyisemityizm*. Moszkva, 2001, 220.

4 Gorjajeva, T. M.: *Isztorija szovjetszkoj polityicseszkoj cenzuri*. Moszkva, 1997, 325–329.

5 Bljum, A. V.: *Jevrejszkij voprosz pod szovjetszkoj cenzuroj 1917–1991*. 1996, 84.

A hatalmas ország zsidós nem zsidó lakosaira nyilvánvalóan hatott a száznolcvan fokos fordulat. A pártapparátus, a cenzúrahivatalok, a különböző instruktorhálózatok minden szintjén hasonlóan emocionális és heves volt az új, náci németbarát kurzus. Ennek egyik lélektani oka bizonyára az lehetett, hogy a Szovjetunióban még alig ért véget a cinikusan „nagy tisztogatásoknak” nevezett korszak. Vagyis az 1937 és 1939 között végrehajtott tömeggyilkosságok, amikor a pártelit került a társadalom más rétegeiben ekkor már közel két évtizede rendületlenül folyó, tömeges belpolitikai megtorlások célkeresztjébe. A legfelső politikai akaratot végrehajtó népes szovjet csinovnyikréteg szó szerint az életét mentette, amikor igyekezett minél látványosabban és eredményesebben munkálkodni az addig hivatalos ideológiának számító verbális antifasizmus felszámolásán. Ez pedig jó előre meghatározta a szovjet hivataloknak és hivatalnokoknak a paktum következtében üldözötté vált lengyelországi, észtországi, litvániai és lettországi zsidóság iránti viszonyát.

A német nemzetiszocialista pártról már 1939. augusztus végétől a tisztelet és nagyrabecsülés hangján írtak a szovjet lapok. A kormányhivatalokból, elsősorban az idegen országokkal kapcsolatban álló népbiztosságokról, a kereskedelmi flottából, a TASZSZ-tól, a sajtóból, a Vörös Hadsereg kötelékéből, a belügyből egymás után bocsátották el a zsidókat. Elkezdődött „a zsidó származású egyének” módszeres eltávolítása a kikötők, a repülőterek, a vasútállomások vezetői közül. A Legfelső Tanács, vagyis a csupán formálisan működő szovjet törvényhozás előtt 1939. október 31-én Vjacseszlav Molotov már gúnyosan „ideológiai háborúnak” nevezte az angol és francia „uralkodó osztályok” – az ő megfogalmazásában „a háborúpárt” – antifasiszta mozgalmát, amelyet az idejétmúlt középkori vallásháborúkhöz hasonlított. „Egy ilyesfajta háborúnak azonban semmiféle igazolása nem lehet – folytatta a szovjet külügyek irányítója. – A hitleri ideológiát, miként minden más ideológiát, lehet elfogadni vagy elutasítani. Ez politikai nézetek kérdése. De minden ember megérti, hogy egy ideológiát nem lehet erővel elpusztítani, háborúval véget vetni neki. Ezért értelmetlen, sőt bűnös dolog olyan háborút folytatni, amilyen a »hitlerizmus megsemmisítésére« indított háború, amelyet a »demokráciáért« folyó harc hamis zászlajával fedeznek.”⁶

A dezinformációs fordulatnak messzemenő következményei lettek. A Berlin zsidóellenes politikájával kapcsolatos cinkos moszkvai hallgatásért később sokan az életükkel fizettek, hiszen a szovjet sajtó volt az egyetlen információs forrás azok számára, akik – tudomást szerezvén arról, hogy valójában mi vár rájuk – még el tudtak volna menekülni a birodalom nyugati régióiból, amelyeket a német csapatok elsőként elfoglaltak. „Elképesztő, milyen keveset tudnak a zsidók az irántuk való viszonyunkról, és arról, hogyan bánunk velük Németországban meg a tőlük nem túl távoli Varsóban – írta Berlinbe a megszálló csapatok egyik tisztje. – Ha nem lennének ilyen alulinformáltak, akkor nem tennének fel olyan kérdéseket, hogy mi Németországban vajon teszünk-e különbséget a zsidók meg más állampolgárok között. Ha nem is várták, hogy a német kormányzás alatt az oroszokkal egyenlő jogokkal rendelkeznek

6 *Pravda*, 1939. november 1. 1.

majd, mégiscsak azt hitték, hogy ha továbbra is szorgalmasan dolgoznak, akkor békén hagyjuk őket.”⁷

Más források szerint azonban a nyugati határszél zsidó lakossága levelekből, telefonbeszélgetésekből, személyes találkozások alapján éppen elég információval rendelkezett a náci atrocitásokról.⁸ Ezt alátámasztani látszanak az izraeli Jad Vasemben összegyűjtött – igaz, már a későbbi katasztrófa ismeretében, utólag írt – kortársi emlékezések. Amelyekből azért kiderül az is, hogy a szovjet zsidók a hallott, illetve olvasott információval szemben inkább a személyes tapasztalatuknak hittek. Azt mondogatták, hogy 1918-ban a német megszállás „kulturált”, „kényelmes”, „elviselhető” volt, tehát semmi baj nem lesz abból, ha megint a németek lesznek az urak.⁹

A globális világ információáradatában élő 21. századi ember talán el sem hiszi, hogy ezzel a régió zsidó lakosai egyáltalán nem voltak egyedül. Nyugatabbra, a lengyelországi kisvárosokban a kulturális és vallási gyökereiket szovjetunióbeli társaiktól eltérően megőrző zsidók 1939-ben egy antiszemitizmustól és pogromoktól mentes élet reményében fogadták a Molotov–Ribbentrop-paktum értelmében bevonuló Vörös Hadsereg alakulatait. „A zsidók örömmel üdvözölték a szovjet csapatokat...” „A bolsevik jelenlét első napjai nagyon szépek voltak. Az emberek kimentek az utcákra, bámulták a tankokat, a gyerekek együtt meneteltek a katonákkal” – emlékeztek a Jad Vasemben őrzött hangszalagokon a holokauszt túlélői.¹⁰ Több településen virágokkal fogadták a bevonuló szovjet alakulatokat. Egy korabeli dokumentumból kiderül, hogy nem is egy lengyelországi stetl (kisváros) akadt, ahol a Vörös Hadsereg érkezését a messiási idők eljövételének vélték, és azt tartották, hogy Sztálin maga a Messiás.¹¹

Ehhez a térséget megszálló szovjet alakulatok propagandája is hozzájárult. A lakosság megnyerése érdekében ugyanis a Vörös Hadsereg zsidó tisztjeinek parancsnokaik utasításba adták, hogy igyekezzenek a bevonulók oldalára állítani a helyieket. „Zsidók, a Messiásokatok végre megérkezett!” – kiáltotta például egy szovjet kapitány, amikor alakulata bevonult Glinianyí községbe.¹² A hosszú ideje gazdasági válság sújtotta, militánsan nacionalista Lengyelországban magukat jövőtlennek érző fiatalok – főleg a nagyobb városokban – azt hitték, hogy a szovjet uralom alatt remélt új világ, amelyben nem tekintik őket másodrendű állampolgároknak, soha nem remélt lehetőségeket tartogat számukra. Sokan még a németek által megszállt Varsó főleg zsidók lakta északi kerületeiből és a kisvárosi gettókból is vörös uralom alá siettek. „A zsidó fiatalság, mint előzőtt madárraj repült a Bug folyó mögé, a gázkamrák meg a krema-

7 Idézi Svarc, Sz.: *Antiszemitizmus v Szovjetszkom Szozjuze*. New York, 126. Itt és a továbbiakban felhasználom Antiszemitizmus a Szovjetunióban címmel a 2000. évben kiadott könyvem forrásanyagát.

8 Altshuler, Mordechai: *Escape and Evacuation of Soviet Jews at the Time of Nazi Invasion. Policies and Realities*, in Dobroszycki, Lucjan–Gurock, Jeffrey S. (szerk.): *The Holocaust in the Soviet Union*. New York, 1993, 77–104.

9 Uo. 102–103.

10 Gross, Jan: *Jewish Community in Soviet-Annexed Territories on the Eve of the Holocaust*, in Dobroszycki, Lucjan–S. Gurock, Jeffrey: *The Holocaust in the Soviet Union*, i. m. 158–159.

11 Idézi Davies, Norman–Polonsky, Antony: *Jews in Eastern Poland and USSR*, i. m. 16.

12 Idézi Rapoport, Louis: *Stalin's War Against the Jews. The Doctor's Plot and the Soviet Solution*. New York–Toronto, 1995, 57.

tóriumok martalékául hagyva az öregeket, menekvést, és jobb jövőt keresve a »világ-proletariátus« otthonában – írta az események egyik résztvevője. – A németek nem tartották vissza a menekülőket, de botokkal meg puskatussal még egy utolsó leckét adtak nekik útravalónak: bemutatót a maguk »faji mítosz« filozófiájából. A demarkációs vonal túloldalán pedig hosszú báránybundájukban, hegyes Bugyonnij-sisakjukban, kivont karddal az »osztálymítosz« őrei üdvözölték az Ígéret Földjére érkező vándorokat, pórázukról elengedett farkaskutyákkal vagy géppuskasorozattal.”¹³

A lengyelországi zsidóság a szovjet bevonulás után

Az érkezők java részét az apokaliptikus kezdetek után egyre újabb csalódások érték, mivel az új hatalom az 1917 utáni bolsevik vezetés hazai hatalomgyakorlását idéző módszerekkel élt. A szovjet hatóságok 1939 szeptembere és 1941 júniusa között érvényesített nemzetiségi politikája Kelet-Lengyelországban paradox módon sokban meghatározta a holokauszt későbbi, gyilkos hatékonyságát. A megszállók első dolga az volt, hogy „a vallás ópiuma” elleni lépésként felszámolják a zsidó élet fórumait. A vallási iskolákat két hónap alatt bezárták, a „cionistaγanús” héber nyelv használatát betiltották. Atomjaira hullott az információszerzés, az önszerveződés, a döntési mechanizmusok teljes infrastruktúrája. A térség többi etnikumának politikai pártjaihoz hasonlóan felszámolták a zsidó mozgalmakat is. Egyebek mellett megszűnt a közösségeknek a szombati gyertyák bevételeből származó tetemes adójövedelme, amelyből a szegény családokat segíthették volna. A hatóságok likvidálták a szabad sajtót: az egyetlen meghagyott, cenzúrázott jiddis nyelvű lap az ateista propaganda szócsöve volt. A kortársak feljegyezték, hogy a lengyelországi zsidók a szovjet megszállás hónapjaiban egy idő után másról, mint az időjárásról nem mertek szót váltani az utcán. A helyzet sokakat menekülésre készítetett, de már nem volt hova menekülni. Gustaw Herling-Grudziński memoárjában megörökítette a német megszállási zóna határán, Biała Podlaska vasútállomáson lezajlott kísérteties jelenetet, amelynek résztvevői – egy keletre és egy vele szemben, nyugatra tartó vonat zsidó utasai – az öklüket rázva próbálták figyelmeztetni egymást: „Örültek vagytok, hova mentek?”¹⁴

A szovjet és a német megszállási zóna közötti határt 1939. szeptember 28-án véglegesítették, és egy hónappal később lezárták. Addig Nyugat-Lengyelországból mintegy hatszázezer ember menekült el. Közülük a lengyel statisztikák 308 ezer személyt tüntettek fel jiddis vagy héber anyanyelvűnek. Mivel azonban a Nyugat-Lengyelországban magukat zsidó vallásúnak tartók száma 12 százalékkal felülmúlta a jiddis és a héber anyanyelvűekét, a Kelet-Lengyelországba kerültek számát összesen 346 ezer főre becsülik.¹⁵ Ellátásukról az ott élő, körülbelül egymillió-háromszázezer fő izraelita közösség tagjainak kellett gondoskodniuk. Már itt megmutatkozott a megszüntetett

13 Herling-Grudziński, Gustaw: *Inoj mir*. Moszkva, 1991, 164.

14 Uo. 165.

15 Siekierski, Maciej: *The Jews in Soviet-Occupied Eastern Poland at the End of 1939: Numbers and Distribution*, i. m. 113.

zsidó intézmények hiánya. A segítség szervezetek nélkül egyre nehezebb volt megoldani a feladatot. Különösen 1940. január 1-jétől, amikor a zlotyt kivonták a forgalomból, és a lakosság elveszítette addig rubelre át nem váltott megtakarításait.

Ekkor már sokkal nehezebb volt a német–szovjet demarkációs vonal átlépése is. Kelet-Lengyelország határán a Vörös Hadsereg alakulatai mind gyakrabban visszafordították az Endlösung elől menekülő embereket. Keitel tábornagy 1939. december 5-én jelentette ezt a feletteseinek: „Gyakorlatilag úgy zajlik a dolog, hogy például az erdőben egy csendes helyen áttoloncolunk ezer zsidót az orosz határon. 15 kilométerrel távolabb azonban visszajönnek, és az illetékes orosz parancsnok igyekszik rábírní a németet, hogy vegye át újra a szállítmányt.”¹⁶ A látélet pontosan tükrözte a hivatalos politika álláspontját. 1940 tavaszán ugyanis Moszkva úgy döntött, hogy válaszút elé állítja a Hitler uralma elől menekülőket: vagy elfogadják a szovjet állampolgárságot, vagy visszatérnek már náci megszállás alatt lévő eredeti lakóhelyükre. A második lehetőség mellett döntöket az NKVD, a szovjet politikai rendőrség e célból felállított helyi bizottságai letartóztatták, és 1940 júniusában a Szovjetunió keleti tájaira deportálták. Az egymillió embert, köztük rengeteg zsidót érintő akció során az időközben letartóztatott, majd kivégzett Nyikolaj Jezsov NKVD-főnök helyére került Lavrentyij Berija utasítására kategóriákra osztották.

E sajátos felosztás szerint a lengyelországi zsidók között voltak trockisták, arisztokraták, kozmopolita elemek, kereskedők, eszerek, egyházi személyek és „zsidó nacionalista ellenforradalmárok”. A holokauszt majdani „hatékonyaságát” előre vetíti, hogy az utóbbiak sorában volt többek között Alter és Ehrlich, két nemzetközi hírnű lengyelországi szocialista, akik deportált foglyokból a zsidóság megmentésére tett, Moszkva által elutasított javaslaik révén hamarosan Lavrentyij Berija személyes tárgyalópartnerei, majd újra a szovjet politikai rendőrség rabjai és áldozatai lettek.¹⁷ Hazánkban szinte egyáltalán nem ismert világszerte mindmáig megbecsült vállalkozásuk, ezért érdemes – némileg előreszaladva a megjelenített időben – felidézni a zsidó ellenállásnak ezt a hősiesség példáját. Annak cáfolatául, amit még az Izraelben élő fiatalok is gyakran szüleik, nagyszüleik ellen szegeznek, hogy ugyanis az elpusztításra szánt európai zsidóság tétlenül hagyta, hogy megtörténjen a katasztrófa.

Az önvédelem korlátai

Henryk Ehrlich, a litvániai, lengyelországi, oroszországi zsidó munkásszövetség, vagyis a Bund lapjának főszerkesztője, a varsói városi önkormányzat frakcióvezetője és Wiktor Alter, a párt szakszervezeti mozgalmának irányítója a náci megszállók

16 Felstinszkij, J.: *SZSZSZR–Germanyija 1939–1941*. H. n. 1983, II. kötet, 178.

17 Sorsukról I. Erlich, Viktor: Konyecsno iny büli gerojami. *Jevrejszkij Zsurnal*, 1991/2. 101–106. Redlich, Shimon: *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia: The Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941–1948*. Boulder, 1982, 190. Letartóztatásukról, a hatalommal folytatott egyezkedésükéről és halálukról magam is részletesen írtam *Antiszeizmus a Szovjetunióban* című könyvem (Budapest, 2000) 226–237. oldalán.

elől Moszkva fennhatósága alá menekülő százezrek soraiban lépte át a szovjet határt, 1939 szeptemberében. A megfontoltságáról ismert, 57 éves Ehrlichről a Kremlben tudták, hogy még orosz alattvalóként azok között volt, akik 1917 októberében, a bolsevik hatalomátvétel napján, a Lenin és köre által végrehajtott fordulat elleni tiltakozásul elhagyták a pétervári szovjet épületét. Őt és a nála nyolc évvel fiatalabb, impulzív Altert a szovjet hatóságok 1939. október 4-én – a Szovjetunióban kezdettől üldözött nemzeti eszme, valamint a bolsevik gyakorlattal szembeállított „igazi szocializmus” hirdetése miatt veszélyesnek ítélt Bund legtöbb szovjet területre érkező tagjával együtt – elfogták.¹⁸ A két neves politikust azonnal Moszkvába szállították, ami arra utal, hogy a hatóságok tisztában voltak a foglyok nemzetközi ismertségével. Ehrlichet és a nála jobban megkínzott Altert – aki a fennmaradt híradások szerint kihívóan közölte, hogy antikommunista, és követelte a szovjetunióbeli terror felfüggesztését – azzal vádolták, hogy együttműködtek a német megszállókkal szemben szerveződő lengyel ellenállással, és külön is „a nemzetközi burzsoáziával”. A századelő nagy hatású zsidó szocialista mozgalmának vezetőiként fogvatartóik szerint azért érkeztek a Szovjetunióba, hogy bírálják a Molotov–Ribbentrop-paktumot, és a szovjet városokban a Bund égisze alatt a bolsevik párt ellen lázítsák a lakosságot.

A lengyel szocialisták elleni vádak furcsa módon még azt követően sem kerültek le a napirendről, hogy Hitler megtámadta a Szovjetuniót. Sőt, a világ számos szocialista pártjától és a Második Internacionálé vezetőitől érkezett tiltakozások ellenére a több ízben éhségstrájkot tartó és ezért büntetésből Moszkva hírhedt lefortovói börtönébe szállított Altert 1941. július végén, Ehrlichet pedig augusztus elején – többek között a Molotov–Ribbentrop-paktum bírálataért! – halálra ítélték. Az ítélet indoklása szerint mindketten terrorakciókat készítettek elő szovjet állampolgárok meggyilkolására, és a fasisztákkal együttműködve fegyveres támadást hajtottak végre a Szovjetunió ellen.

A képtelenségek abszurd sorozatát tovább bonyolította, hogy 1941 augusztusában – a két lengyelországi szocialista javaslatára – a Szovjetunióban egymás után létrejött öt informális (vagy legalábbis annak látszó) szervezet a náci Németországgal való összeborulás után újjáélesztett antifasiszta küzdelem etnikai, sőt vallási fórumaként.¹⁹ Elfogadott javaslatuk ellenére azonban a zsidó aktivisták a halálraítéltek cellájába kerültek. Tizenkét napot töltöttek ott, amikor váratlanul közölték velük, hogy büntetésüket tízéves kényszermunkára változtatják, a szovjet területen őrizetbe vett „volt hadifoglyoknak és más, megalapozott okokból letartóztatott lengyel állampolgároknak” adott 1941. augusztus 12-i amnesztia keretében. Egyes kortársak szerint azonban az

18 Pavel Szudoplatov, az NKVD külföldi terrorakcióit irányító tábornoka az akciót végrehajtó Rajhman tábornokkal 1970-ben folytatott beszélgetését felidézve azt állította, hogy a két politikust az NKVD először 1939 szeptemberében vagy októberében, még Kelet-Lengyelországban tartóztatta le mint veszélyes elemeket. Szudoplatov, Pavel: *Szpecoperacii. Lubjanka i Kreml 1930–1950*. Moszkva, 1996, 463. Más források ezt nem bizonyítják.

19 Létrejöttükről és tevékenységükről l. egy mindössze 250 példányban (!) megjelent, rendkívül fontos forráskiadványt: Petrova, Ny. K.: *Antyifasisztszkije Komityeti v SZSZSZR: 1941–1945 gg.* Moszkva, 1999, valamint Redlich, Sh.–Kosztircsenko, G. (szerk.): *Jevrejszkij Antyifasisztszkij Komitet v SZSZSZR 1941–1948*. Moszkva, 1996.

amerikai külügyminisztérium jegyzéke mentette meg az életüket. S legalább ennyire az, hogy a Hitler támadása után kényszerűségből Nyugat felé nyitó szovjet külpolitikában – amelynek részeként Sztálin 1941-ben kétségbeesésében kétszer is brit csapatok Szovjetunióba vezénylését kérte Churchilltől! – fontos szerepet szántak a két tekintélyes zsidó politikusnak.

Még szabadon engedésük előtt, de már az amnesztia kihirdetése után Lavrentyij Berija NKVD-főnök több ízben személyesen megjelent a kihallgatásukon. Egy alkalommal megkérdezte a foglyokat, elképzelhetőnek tartják-e, hogy egy nemzetközi zsidó antifasiszta mozgalom élére álljanak.²⁰ Ehrlich és Alter azonnal igent mondott. Rabok és rabtartók ezután még két hétig együtt tervezték a börtönben további közös munkájukat, majd szeptember 12-én vagy az azt követő napon Ehrlichéket szabadlábra helyezték. Stanisław Kot moszkvai lengyel nagykövet szeptember 14-én jelentette Londonba az emigráns kormánynak, hogy a borzalmas fizikai állapotban lévő, felismerhetetlenségig megöregedett, de tettvágytól égő politikusok jelentkeztek nála. A szovjet hatóságok bocsánatot kértek tőlük a bánásmódért, és azzal érveltek, hogy a hitleri megszállás elleni közös harc érdekében túl kell tenniük magukat a sérelmeken. Az NKVD „zsidó ügyekre” szakosodott két tisztje összehozta őket a szovjet művészet neves zsidó képviselőivel – népszerű írókkal, költőkkel, híres színészekkel –, akikkel tervet dolgoztak ki a németek által időközben egymás után megszállt országokban sýnlódó zsidó testvéreik megmentésére.

A megbeszélés nyomán Ehrlich és Alter hosszú memorandummal fordult Sztálinhoz. Egyebek mellett javasolták, hogy Zsidó Antihitlerista Bizottság néven hozzanak létre egy szervezetet a nemzetközi zsidó összefogás koordinálására. A grémium tíz irányítója közül az elképzelés szerint Moszkvába akkreditált követeik révén heten a náci Németország által elfoglalt országokat, egy-egy ember pedig a Szovjetuniót, az Amerikai Egyesült Államokat és Nagy-Britanniát képviselhette. Emellett önálló grémium felállítását indítványozták a Szovjetunióba menekült mintegy félmillió lengyelországi zsidó támogatására, illetve a hazájukban rekedt családtagokról való információ összegyűjtésére. Indítványozták továbbá a Kremlnek a náci Németország ellen harcoló zsidó légio felállítását az Egyesült Államokban, majd a lehetőségek szerint Nagy-Britanniában. A tette kész, de roppant naiv elképzelés szerint az amerikai zsidó fegyveres alakulatnak később be kellett volna olvadnia a Vörös Hadseregbe! Alter és Ehrlich egy Berijának írt másik feljegyzésében már azt fejtegette, hogy a zsidó tömegek megmentése csakis a nemzeti felszabadítás elveire épülő, igazságos társadalomban lehetséges. Ehhez a szovjet politikai rendőrség főnökének a szemében a rendszer alapjaival szöges ellentétben álló s így felforgató tevékenységnek számító elképzeléshez, amelynek ezredrészéért is agyonlövés járt a korabeli Szovjetunióban, a lengyel szocialisták épületet, húszfős stábot és költségvetési keretet kértek.

A KGB archívumában fennmaradt iratok alapján úgy látszik, hogy a szovjet vezetés egy idő után már sokallta az információt, amelyet a folyamatosan megfigyelt és

²⁰ Vakszberg, Arkagyij: *Nyeraszskritije tajni*. Moszkva, 1993, 223.

lehallgatott két zsidó politikus a moszkvai, majd a kujbisevi brit, francia és lengyel követség – s rajtuk keresztül a szövetséges kormányok – tudomására hozott a szovjet politikai rendőrséggel folytatott tárgyalásairól. Kivált, hogy életük váratlan fordulatától megszédülve már a szovjet rendszer liberalizálásáról és a szovjet politikai foglyoknak adandó amnesztiáról beszéltek. Más források szerint Alter és Ehrlich azzal követte el a legnagyobb hibát, hogy a londoni emigráns kormány megbízásából érdeklődni kezdett az 1940 tavaszán a szovjet politikai rendőrség utasítására a Szmolenszk melletti katyńi erdőben, valamint a Kalinyin város melletti Mednoje falunál, Harkov közelében agyonlőtt lengyel katonatisztek sorsa iránt, akiket a szovjet vezetés később, még Mihail Gorbacsov uralma alatt is, a náci Németország áldozatainak tüntetett fel.

A Szovjetunióban raboskodó lengyel katonák sorsa iránt ugyancsak élénken érdeklődő Altert és Ehrlichet 1941. december 3-án letartóztatták, és a különlegesen fontos politikai foglyokhoz hasonlóan magánzárkában helyezték el, amelyeken, mint később Raoul Wallenberg celláján, a nevük helyett egy-egy szám szerepelt. Szerencsétlenségére a két politikus akkor került börtönbe, amikor már elhagyni készült a Szovjetuniót. Ehrlich például a moszkvai látogatásra készülő Sikorski lengyel miniszterelnök repülőgépén akart távozni, hogy az Amerikai Egyesült Államokban pénzadományokat gyűjtsön a Vörös Hadsereg számára. Ha ez akkor sikerül, a szovjet fegyveres erők valószínűleg két esztendővel hamarabb kapják meg az 1943-ban már egészen más összetételű moszkvai zsidó küldöttség által kért segítséget, többek között az ezer tankot.²¹ Nem így történt, részben azért sem, mert Moszkva számára 1941 legvégétől kedvezőbben alakult a hadi helyzet. A Vörös Hadsereg súlyos harcok árán november 29-én visszafoglalta Rosztovot, Georgij Zsukov pedig bemutatta Joszif Sztálinnak a tervezett ellentámadás átfogó tervét. A Kreml láthatólag kimozdult arról a lélektani mélypontról, amely egyáltalán lehetségessé tette a korábban elképzelhetetlen tárgyalásokat a zsidó szocialistákkal, akik egyébként bizonyos jelek szerint a lengyel politikai körök számára is egyre kellemetlenebbek voltak.²²

Alter és Ehrlich így feleslegessé vált. Kot lengyel nagykövet több ízben hivatalosan is megpróbált információt szeretni a hollétükről. A hatóságok közölték vele, hogy a két fogoly német ügynöknek bizonyult, akiket rajtakaptak, hogy a fasiszta Németországgal való békekötésre agítják a szovjet katonákat. Andrej Visinszkij külügyi népbiztoshelyettesnek e szavaira a nagykövet azzal tiltakozott, hogy „abszurd dolog két baloldali szocialista zsidó aktivistát német ügynöknek nevezni”. Az 1930-as évek szovjet kirakatpereinek egykori hírhedt ügyésze erre foghegyről odavetette: „Trockij is az volt.”²³

21 A „zsidó Lear király”, Szolomon Mihoelsz által vezetett 1943. évi küldöttség hatalmas pénzüsszeget gyűjtött Amerikában a náci Németország elleni háborúhoz. Hazatérése után a zsidó reneszánszban ellenérdekelte hatalom Mihoelszt egy látványos „gázolósos balesettel” félreállította az útból, a delegáció többi tagját kivégezték.

22 Több ilyen természetű forrás sorában az amerikai külügyminisztérium egy 1942. január 15-én kelt iratában a jelentéstevő egyenesen úgy fogalmazott, hogy Ehrlich és Alter persona non grata a lengyel kormány számára. Redlich, Shimon: *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia*, i. m. 190.

23 Kot, Stanislaw: *Conversations with Kremlin and Dispatches from Russia*. London, 1963, 163.

A két zsidó politikust 1941. december 23-án a szovjet katonai kollégium halálra ítélte. A kivégzéssel azonban ma még tisztázatlan okból sokáig vártak, noha a hadbíróági ítéleteket a Szovjetunióban szinte mindig huszonnégy órán belül végrehajtották. Altert azonban csupán tizennégy hónappal az ítélet után, 1943. február 17-én lőtték agyon a kujbisevi börtön pincéjében. Ezt megelőzendő Ehrlich 1942. május 14-én felkötötte magát cellájának ablakrácsára. A szovjet külügyminisztérium 1943. február 14-én, tehát még Alter életében hivatalos nyilatkozatban közölte, hogy a két férfit 1941. december 23-án kivégezték mint a fasiszta Németország ügynökeit.

A két mártír tragikus sorsában nem mindenki osztozott. A Lengyelországból a Szovjetunióba deportált és ott letartóztatott foglyok között volt például egy Menachem Begin nevű fiatal cionista is. Neki a szovjet fogság poklából később sikerült megszökni, és 1942-ben már fegyverrel a kézben harcolt Palesztinában a zsidó állam megteremtéséért, az 1970-es évek végén pedig Izrael Nobel-békedíjas miniszterelnöke lett. Sokan azonban nem éltek túl a szovjet deportálást, amely egészen a Szovjetunió elleni német támadásig folytatódott. A foglyokkal teli utolsó vonat 1941. június 21-én hagyta el Lengyelországot a Szovjetunió irányába. Ezután elszabadult a pokol: a helyi lakosság hajszát indította az ott maradt – a kommunista uralomért felelősnek tartott – zsidók ellen. A pogromok vissza-visszatérő mozzanata volt, hogy az üldözötteket a rövid szovjet megszállás alatt számos kelet-lengyelországi városban felállított Sztálin-szobor lerombolására kényszerítették. A fennmaradt dokumentumok és a túlélők visszaemlékezése szerint a demonstratív módon megrendezett, szadista jeleneteket több helyen „a magyar csapatok állították le. Az ukránok emiatt nagyon elégedetlenek voltak, és kikérték maguknak”.²⁴

A holokauszt észtországi, lettországi és litvániai előzményei

Eleinte ettől eltérőnek látszott a zsidóság helyzete a Molotov–Ribbentrop-paktum és a Szovjetunió elleni német támadás közötti időszakban a balti régió országaiban. Észtországban főleg azért, mert a nem egészen ötezer fős zsidó közösség nem állt a társadalmi figyelem középpontjában. Lettországból ugyan 93 ezer tagot számlált a 16. század elején letelepedett, majd egy évszázaddal később a Bohdan Hmelnickij ukrainai pogromjai elől érkező menekültekkel kiegészült zsidóság, ám az első világháború kitöréséig elkülönülten élt, nem volt kapcsolata más etnikumokkal. Az önálló lett állam 1922-ben elfogadott első alkotmánya Európában egyedülálló kisebbségi és állampolgári jogokat biztosított számukra, beleértve a törvényhozásban is részben a kormány munkájában való részvételt.²⁵ Paradox módon 1934 után sem romlott a

24 Żbikowski, Andrzej: Anti-Jewish Pogroms in Occupied Poland, in Dobroszycki, Lucjan–Gurock, Jeffrey S. (szerk.): *The Holocaust in the Soviet Union*, i. m. 178–179.

25 A független Lettország első külügyminisztere, Zigrīds Meierovics maga is félig zsidó volt. Az első szemben hat, a másodikban és a harmadikban öt-öt zsidó képviselő ült. Erről I. Laserson, Max: *The Jews and the Latvian Parliament 1918–1934*. In Bobe, M.–Michael, I.–Maor, Z.: *The Jews in Latvia*. Tel-Aviv, 1971, 119. A fennmaradt adatok szerint 1200 zsidó vett részt a lett függetlenségi háborúban, emlékművüket azonban mind a náci, mind a szovjet megszállás alatt tilos volt megkoszorúzni.

helyzetük, amikor Kārlis Ulmanis katonai puccsát követően Lettországbán egy hevesen baloldal-, de nem zsidóellenes profasiszta diktatúra jött létre. Számos antiszemita röpirat, sőt a Cion bölcseinek jegyzőkönyvei című könyv is megjelent, amely világszerte minden zsidóellenes írásmű ősgesztája. De diszkriminatív törvényeket Rigában nem fogadtak el. A „Lettországot a letteknek!” jelszóval az 1930-as évek elején megalkult Pērkonkrusts-rohamosztagot pedig, amely a romániai Vasgárdára és az észti VABS-ra emlékeztetett, a hatalom kezdettől súlyos retorziókkal büntette. Működését betiltatta, tagjait börtönbe záratta. Így nem keltett veszélyérzetet a zsidóságban.²⁶

A változást a szovjet megszállás hozta el, a fél évszázadon át hivatalosnak számító történelemfelfogás szerint pozitív értelemben. Egyes visszaemlékezések arról tanúskodnak, hogy az 1940. június 17-én Rigába érkező szovjet tankokat zsidók is üdvözltek a pályaudvar melletti téren. Mások szerint azonban az orosz nyelvű szónoklatokat hallgató, bőrcsizmás ünneplő tömeg tagjai egy megrendezett színjáték Keletről oda szállított résztvevői voltak. Andrej Visinszkij, Moszkva lettországi helytartója nem hagyott teret a spontaneitásnak. Gertrude Schneider, aki tizenéves kislánként élte meg ezt az időszakot, maga is úgy emlékezett, hogy környezetében boldog örömmel fogadták a Vörös Hadsereg katonáit. Ám ez a hangulat nem tartott sokáig. „Milyen drámai módon megváltozott az életünk – írta a kor történetírójává lett egykori áldozat. – Mindent azonnal megfojtottak, ami a zsidó kultúrához vagy identitáshoz tartozott. A gazdasági szférában az összes pénzügyi, illetve magánvállalkozást államosították.”²⁷ Valóban sokkoló lehetett az iskolák betiltása, a lapok durva „cionistaelenes” gúnyrajzai „a történelem szemétdombjára” hajított szakállas-kapedlis, vallásos zsidókkal. Az új hatalom ráadásul a lett nyelvű szövegekben a semleges konnotációjú orosz „jevrej” szónak megfelelő – vagy annak hitt – „ebrejs” kifejezést használta, noha az éppen a gyűlölködő „zsid” megfelelője volt. Ennek a lakosságra gyakorolt negatív hatása a lettországi holokauszt hónapjaiban mutatkozott meg.²⁸ A zsidóság stigmatizálása addigra teljessé vált azzal is, hogy a szovjet megszállás végóráiban – 1941. június 14-én, tehát közvetlenül a Szovjetunió német lerochanása előtt – az NKVD alakulatai ötezer zsidót deportáltak a birodalom keleti végeire.²⁹

26 A Szovjetunió elleni német támadás pillanatától megváltozott a helyzet: a Pērkonkrusts részt vett a Lettországbán maradt zsidók likvidálásának első hullámában. Erről részletesen I. Ezergailis, Andrew: *The Holocaust in Latvia, 1941–1944*. Riga–Washington, 1996, 46–47., 81–84.

27 Schneider, Gertrude: *The Unfinished Road: Jewish Survivors of Latvia Look Back*. New York, 1991, 121–122.

28 Ezergailis, Andrew: *The Holocaust in Latvia, 1941–1944*. Riga–Washington, 1996, 96–97.

29 Levin, Dov: Arrests and Deportations of Latvian Jews by USSR During the Second World War. *Nationalities Papers*, 16/1. (1988) 50–70.

Hasonlóan súlyos helyzetbe került az ekkor már közel fél évezrede Litvániában letelepedett zsidóság, amelynek érdekeit az 1918 decemberében megalakult első független kormányban dr. Jacob Wygodzki személyében még külön „zsidóügyi” miniszter képviselte. A mintegy 150 ezer fős közösség kiterjedt jogait, saját törvényhozási frakcióját, kulturális, oktatási intézményeit, bankjait – s ezekkel együtt sokakban a litván nemzeti függetlenség iránti lojalitás tevőleges megnyilvánulásait – azonban 1926-ban elsöpörte a lényegében szélsőjobboldali hatalomátvétel. A világháború kitöréséig ezért mintegy húszezer zsidó emigrált, s ez drámaian átalakította a legnépesebb litvániai kisebbség szerkezetét. Sokan úgy reagáltak a változásokra, hogy csatlakoztak az apró helyi kommunista párthoz, amely tagjainak fele, kulcsfiguráinak pedig a többsége zsidó volt.

A politikai antiszemitizmus megnyilvánulásai mellett ebbe az irányba terelték a litvániai zsidóságot az 1930-as évek gazdasági okokból hozott korlátozó intézkedései is. A hatóságok például számos helyen a szombatot tették meg piaci napnak, amikor a vallási tilalom miatt a zsidók nem dolgozhattak. Ezzel szemben vasárnap minden kereskedést megtiltottak. A helyzet annyira elmérgesedett, hogy a világháború kitörése előtt a kis ország városaiban egymástól látszólag függetlenül zsidóverésekre, gyűjtőgyűlésekre került sor. A reményeiket és jövőjüket veszített fiataloknak azonban ekkor már nem volt hova menekülni, minthogy a palesztinai brit bevándorlási engedélyre évekig kellett várakozni.³⁰

A holokauszt tehát Litvániában is a Molotov–Ribbentrop-paktum teremtette tragikus előzmények nyomán következett be. Lengyelország német megszállását követően Vilno (Vilna, Vilnius) a szovjet–német megállapodás értelmében szovjet érdekszférába került. A Vörös Hadsereg 1939. szeptember 17-én foglalta el a várost, majd szeptember 28-án átadta a Litván Köztársaságnak.³¹ Amikor – közel két évtizedes elszakítottság után – a százezer fős zsidó közösség lakta várost visszacsatolták Litvániához, a negyedmillióra duzzadt zsidóság a balti állam lakosságának már több mint egytized részét alkotta. Ekkoriban ezerszámra tűntek fel a balti országban a szovjet, illetve a német megszállás elől menekülő lengyel zsidók. Csak Vlnán keresztül mintegy 15 ezer ember érkezett a balti régióba. Köztük politikusok, írók, értelmiségiek, fiatal cionista aktivisták, zsidó iskolák – a jesivák – tanárai és diákjai. A litvániai zsidókéttől eltérő mentalitást képviselő, intelligens és harcias lengyelországi menekültek kovnói találkozójukon, 1940 kora nyarán megpróbálták felkészülni a német megszállás alatti fegyveres önvédelemre. Rendszeres járőröket szerveztek, fegyvereket gyűjtöttek, kommunikációs láncot alakítottak ki. De nem tudtak érdemben enyhíteni a szovjet megszállás kezdetétől folyamatossá vált, hol deportálás, hol menekülés formáját öltő

30 Ofer, Dalia: *Escaping the Holocaust: Illegal Immigration to the Land of Israel 1939–1944*. New York, 1990, 238–266.

31 1940. június 15-én foglalta el ismét a Vörös Hadsereg. Egy évre rá, a Szovjetunió elleni német támadás harmadik napján bevonult a városba a Wehrmacht. A Vörös Hadsereg 1944. június 15-én foglalta vissza.

migráció teremtette, megoldhatatlan problémákon. A Vörös Hadsereg kényszerű távozásakor ráadásul az addig Szibériába küldött jómódú zsidók után Keletre kényszerítették a leszerelt litvániai gyárak mérnökeit és munkásait is.

Addig azonban még sok minden történt. Az NKDV alakulatai elárasztották a régiót, és Ivan Szerov tábornok parancsnoksága alatt elkezdődött a térség pacifikálása. Az események a kelet-lengyelországi és lettországi forgatókönyv szerint követték egymást, az üldözöttség tudatával a végtelenségig meggyengítve a szokásos életükből kirekesztett, megalázott, javaikból kifosztott zsidókat. Pedig a fiatalabbak, illetve a szegényebbek közül eleinte sokan támogatták az ország szovjetizálását, bár a még 1941 elején is csupán 168 tagú kommunista pártból a korabeli nyilvántartás szerint mindössze 35 volt a zsidó. Mivel azonban a szovjet uralom alatt sok zsidó gazdasági és más szakembert alkalmaztak a hivatalokban, egyes helyeken pedig az irányítás olyan kulcspozícióiba kerültek, ahol korábban nem alkalmazták őket, a lengyelekhez és a lettekhez hasonlóan a litvánok egy része is „zsidó uralomnak” tekintette a szovjet megszállást.

Lakossági részvétel az atrocitásokban

A Barbarossa-terv kezdete, vagyis a Szovjetunió elleni német támadás után, az Abwehr koncepciójának megfelelően, német közreműködéssel létrehozott Litván Aktivista Front már tudatosan készült a zsidóság kiirtására. Ahogy telt az idő, a náci megszállás teremtette atmoszférában még a szélsőséges eszméktől idegenkedő litvánok közül is jó néhányan az üldözöttek ellen fordultak a szovjet korszakban őket ért vélt vagy valós sérelmek miatt. Kissé előreszaladva az időben, megemlíthetjük, hogy az eredetileg mintegy háromszáz embert tömörítő Klimatis partizáncsoport az egykori újságíró vezetésével az 1941. június 25-éről 26-ára virradó éjjel ezeröttszáz zsidót mészárolt le Kovno városában. Felgyújtották a zsidónegyedet, benne hatvan házzal és több zsinagógával. A következő napokban Berlinbe küldött SS-jelentés szerint „még háromszáz embert tettek ártalmatlanná. Kovnói mintára az ország más részeiben is hasonló hadműveletek zajlottak le”. A jelentésíró sajnálkozva tette hozzá, hogy hasonló „öntisztító akciókat” Lettországból sokkal nehezebb volt megszervezni (!), mert ott – főleg Rigában – a zsidóság addigra megsemmisült vagy elmenekült. Ennek ellenére a lett kisegítő rendőrségre gyakorolt nyomással sikerült pogromot szítani, amelynek során valamennyi rigai zsinagógát lerombolták, és négyszáz embert megöltek.³² Az SS mind Litvániában, mind Lettországból filmfelvételeket és fényképeket készített, a világ számára dokumentálандó, hogy a tömeggyilkosságokat a helyi „nemzeti erők” szervezték.

Ezt megelőzően, az egy évig és hét napig tartó szovjet uralom mindenüktől – s ezzel a náci német megszállás alatti védekezés anyagi lehetőségeitől is – megfosztotta a zsidóság tehetősebb rétegeit. A száraz számadatokból is érzékelhető, meny-

32 Idézi Svarc, Sz. M.: *Antyiszemizm v Szovjetszkom Szojuze*, i. m. 129.

nyire. A törvényhozási határozattal alig négy nappal a Vörös Hadsereg bevonulása után állami tulajdonba vett 986 litvániai gyár közül 560 volt zsidó tulajdonban, az évi 15 ezer dollárnak megfelelő bevételnél több profitot termelő, ugyanazon év őszén nacionalizált 1595 üzlet közül pedig 1320.³³ A szovjet hatóságok a szegényebb rétegek képviselői közül is ezeket tettek tönkre a kis forgalmú boltokat sújtó új büntetőadókkal és a földtulajdonnal rendelkező zsidók kolhozokba kényszerítésével. A megszállás után azonnal betiltott kisebbségi mozgalmak sorában – amelyeknek a vezetői közül sokan börtönbe kerültek, és csak Litvánia náci lerochanása után szabadultak ki – zsidó szervezetek, társaságok is ott voltak. Hasonló sors várt a jobb- és baloldali cionista csoportokra, a Bund képviselőire és a szintén szovjetellenesnek, illetve ellenforradalminak minősített első világháborús veteránszövetségekre.

A zsidó értelmiség lába alól szabályosan kihúzta a talajt a héber nyelvű könyvek elkobzása és a jiddis könyvek besorolása a városi könyvtárakba. A megszállók betiltották a litvániai zsidóság lapjait is: a szovjet érában csupán egy kovnoi és egy vilnai újság jelenhetett meg, szigorúan cenzúrázva. A családokat rosszul érintette, hogy a gyerekeknek megváltozott, számukra idegen körülmények között kellett iskolába járniuk. Kivált, hogy az országban mindig igen nagyszámú zsidó alap- és középfokú oktatási intézmény volt. A közösség 1937-ben még 107 általános iskolát, valamint 45 zsidó osztályt tartott fenn litván tanintézetekben. A cionisták külön héber nyelvű oktatási intézményeket, a palesztinai kivándorlás előkészítésére pedig mezőgazdasági tantelepeket működtettek. A virágzó zsidó élet jele volt, hogy a litván hatóságok 1938-ban 215 zsidó intézetet és társaságot tartottak számon.³⁴ A Vörös Hadsereg bevonulása után az oktatási intézményeket állami felügyelet alá helyezték, és azoknak a tanároknak, akiket nem tiltottak el a katedrától, külön tanfolyamon kellett elsajátítaniuk a szovjet oktatási módszereket. Még ennél is nagyobb gondot jelentett, hogy az új hatalom megalázó módon mindenki számára kötelezővé tette a részvételt a szombati munka- és tanítási napon. A felsőoktatásban ezzel szemben javult a zsidó diákok helyzete, mivel ingyenessé vált az egyetemi oktatás, és megszűnt a numerus clausus, amely egyébként magában a Szovjetunióban ekkortól vált egyre leplezetlenebbé, és nagyon sokáig, egészen a szovjet korszak végéig számos „ideológiailag-politikailag érzékeny” szakról teljesen kirekesztette a zsidókat.³⁵

A litvániai zsidóság helyzetét végül megpecsételte, hogy a német bevonulás előtt alig egy héttel, 1941. június 14-én a szovjet hatóságok a kis ország egész területéről harmincötezer embert, köztük hétezer zsidót – politikusokat, különböző pártok aktivistáit, értelmiségieket, katonatiszteket, gyárosokat, de még kisebb boltok tulajdonosait is – letartóztattak. Teherszállító vonatokban Szibériába, valamint az orosz Távol-Északra deportálták őket, a Gulag kényszerszermunkatáboraiiba, ahol a szokatlan

33 Levin, Dov: *Fighting Back: Lithuanian Jewry's Armed Resistance to the Nazis, 1941–1945*. New York–London, 1985, 21–23.

34 Uo.

35 A Szovjetunióban emiatt lett totális túlképzés a zsidók számára nem tilalmas jogi egyetemeken. Erről részletesen írtam „*Engedd el népet!*” címmel 2004-ben megjelent könyvemben.

körülmények között sokan közülük elpusztultak az éhségtől, a fagytól, a tizenkét órányi bányamunkától vagy fakitermeléstől. A Szovjetunió elleni német támadás kaotikus napjaiban, röviddel az után, hogy a deportáltak elindultak, követték őket a Hitler és a litván nacionalista csoportok terrorja elől menekülő litvániai zsidók. De sokan nem jutottak át a szovjet határon: a bombázások vagy a fegyveres bandák áldozatául estek. Akiknek viszont sikerült a menekülés – akiket a kormányhivatalok, a pártapparátus zsidó munkatársai, a baloldali értelmiség tagjai, a tisztek és a tisztiiskolások közül sikerült evakuálni –, azok a Szovjetunió közép-ázsiai városaiba kerültek. A viszonylag kedvező éghajlatú, a megélhetéshez az oroszországiaknál olcsóbb árakat kínáló tagköztársaságokban, távol a frontok véres csatáitól kis litvániai zsidó közösségek jöttek létre. Az ezekben kitört tifuszciklusok miatt azonban a hatóságok kisebb falvakba, kolhozokba telepítették a jövevényeket. A Szamarkand közelében lévő, a „Szovjetunió első zsidójaként” emlegetett Lazar Kaganovicsról elnevezett kolhozban a fiatal kovnói cionistáknak még tizenöt fős csoportot is sikerült alakítani. Később ez lett a Palesztinába, majd Izraelbe menekült fiatalok levelezési és találkozási pontja, az úton levők afféle főhadiszállása. A litvániai zsidók kis közép-ázsiai közösségeinek érdekes módon időnként az egykori litván kormány is segítséget nyújtott, egyebek mellett a Gorkij és Taskent városában, valamint más településeken működő hat gyermekotthon fenntartásához. Ezek a kis közösségek részei voltak annak a közegnek, amely nagyon sokat segíthetett volna „a barna veszedelem” legyőzésében a Szovjetuniónak – ha Moszkva nem árulja el a régió országait és bennük az európai zsidóság egy minden tekintetben meghatározó részét.

